

ANTEFIKSI S PRIKAZOM TRAGIČNE MASKE IZ BURNUMA I ASERIJE

Za vrijeme istraživanja monumentalne strukture (*campus?*) na teritoriju Burnuma, rimskoga vojnog logora, pronađeno je devet antefiksa s prikazom tragične maske muškarca na kojima se ističu velike, tužne, realistično prikazane oči. Otkriveni su u sloju kojega karakteriziraju ulomci tegula s pečatom VIII legije. Njihova lokalna proizvodnja moguća je nakon 87. po. Kr.

KLJUČNE RIJEČI: *Antefiksi, tegulae, Burnum, VIII. legija*

Jedan od osnovnih građevinskih materijala koji je obilježio antičko graditeljstvo je opeka (*later*). Njezina široka upotreba razlog je što ona danas predstavlja najzastupljeniji artefakt na svakom antičkom nalazištu. Opeka je obilato upotrebljavana u graditeljstvu za prekrivanje krovova, izradu kanala, oblaganje podova, za pokrivanje grobova i sl. No, najčešći nalaz ipak predstavlja krovna opeka.

Svi rimski krovovi izgledali su otprilike jednako. Na drvenu krovnu konstrukciju, od ruba krova prema sljemenu, uzdužno su se polagali pravokutni keramički crjepovi (*tegulae*). Osnovna forma tegule mogla je varirati od pravokutne do trapezoidne, a dimenzije su im bile različite ovisno o pojedinoj regiji. Istaknuti dijelovi tegula međusobno su se spajali, a prekrivali su ih u presjeku polukružne *imbrices* čija je funkcija bila da spriječe prodiranje vode između dviju tegula. Svaki viši red prekrivao je kraću stranu tegula prethodnog reda.¹ Na rubu krova, uzduž slivnika, svaka je linija imbreksa mogla završavati antefiksom (*antefixa*) koji je zatvarao polukružni otvor na kraju svakog pojedinog imbreksa, dok se na kutovima ili na vrhu zabata građevine nalazio akroterij. Prema Pliniju, antefikse je izumio Butades Sikionski. Legenda koja

ANTEFIXA WITH DEPICTIONS OF TRAGIC MASKS FROM BURNUM AND ASSERIA

During the excavations of a monumental structure (*campus?*) in the territory of Burnum Roman military camp, nine antefixa with a male tragic mask – with big and sad, realistically depicted eyes – stand out. They were unearthed in the layer which is characterized by shards of *tegulae* with the stamp of the VIII Legion. Their local production was possible after the end of 87 AD.

KEY WORDS: *antefixa, tegulae, Burnum, Legio VIII*

Bricks and tiles (*lateris*) were among basic construction materials of Classical Antiquity. Their widespread use is the reason why they represent the most frequently encountered artefacts at sites from Classical Antiquity. Bricks and tiles were widely used in architecture to build channels and cover roofs, floors, graves, etc. However, the most frequent finds are roof tiles.

All Roman roofs looked approximately the same. Rectangular ceramic tiles (*tegulae*) were laid longitudinally on a wooden roof construction from the edge of the roof towards the ridge. The basic form of the *tegulae* could vary from rectangular to trapezoid, and their dimensions were different from region to region. The raised parts of the *tegulae* were joined, and they were covered at the intersections by semi-circular *imbrices* whose function was to prevent water penetrating between the *tegulae*. Each higher row overlapped the shorter side of the *tegulae* of the previous row.¹ On the edge of the roof, along the drain, each imbrex line may have ended in an antefix that closed the semi-circular opening at the end of each imbrex, while at the corners or at the top of the building's gable there was an acroterion. According to Pliny, antefixa were invented by Butades

1 R. MATIJAŠIĆ, 1985, 289; J. P. ADAM, 2005, 435.

1 R. MATIJAŠIĆ, 1985, 289; J. P. ADAM, 2005, 435.

SL. 1. / FIG. 1.

Monumentalni trodijelni nadsvodeni istočni ulaz objekta (*campus*) smještenog južno od amfiteatra u Burnumu.

Monumental tripartite arched eastern entrance to the structure (campus) situated to the south of the amphitheatre in Burnum.

se datira oko 600. g. pr. Kr. kaže da je njegova kćerka, pogođena ljubavlju prema mladiću, na zidu nacrtala konturu njegove sjene. Vidjevši to, Butades je modelirao mladićevo lice u glini i ispekao model zajedno s crjepovima, čime se inače bavio. Model je ostao sačuvan u Korintu sve dok grad nije opljačkao *Lucius Mummius* 146. pr. Kr.²

Produkcija krovne opeke bila je široko rasprostranjena u radionicama diljem Carstva. Njihov pečat koji se utiskivao u svježu opeku danas je glavno databilno sredstvo pojedinog takvog nalaza. Iako su tegule kao učestaliji nalaz i u literaturi više

of Sicyon. According to a legend, dated to around 600 BC, his daughter, smitten with love for a youth, drew the outline of his shadow upon a wall. Upon this outline, Butades modelled a face of the youth in clay and baked the model along with the clay tiles which he made as part of his trade. This model was preserved in Corinth until Lucius Mummius sacked the town in 146 BC.²

The production of roof tiles was broadly distributed in workshops all over the Empire. Their stamps, which were impressed upon the fresh tiles, today represent an aid in dating individual finds. Although tegulae are often represented in literature as a rather frequent find, the extent of our knowledge about antefixa is somewhat more modest. This roof extension, which came to Italic territory as a result of Greek influence, was probably not present on each build-

2 PLINY, *Natural History*, XXXV, 12.

2 PLINY, *Natural History*, XXXV, 12.

Sl. 2. / FIG. 2.

Idejna rekonstrukcija krova s antefiksima u obliku tragične maske (prema autoru).

Ideal reconstruction of the roof with antefixa in the form of a tragic mask (based on the author).

zastupljene, stupanj poznavanja antefiksa je nešto skromniji. Ovaj krovni dodatak, koji je na italsko tlo stigao pod grčkim utjecajem, vjerojatno se nije postavljao na svaku zgradu te je krasio krovove samo značajnijih antičkih građevina (Sl. 2). Najčešći oblici antefiksa su palmeta, glava nekog božanstva, glava Gorgone ili tragična maska.³ Međutim, kao arheološki artefakt kronološki su neosjetljivi, pa se najčešće datiraju uz pomoć popratnog materijala u sloju u kom su nađeni.

ing but decorated the roofs solely of more significant buildings in Classical Antiquity (Fig. 2). The most frequent forms of antefixa are palmettes, the heads of deities, the Gorgon's head or tragic masks.³ However, as archaeological artefacts they have no chronological relevance and are most frequently dated with the help of accompanying material found in the same layer.

In 2006, in a systematic archaeological campaign on the territory of the Burnum Roman military camp, the excavations of a monumental structure

3 M. BULAT, 1971, 79-99; C. L. BALUTA, 1982, 153-165; V. MOGA, 2002, 253-258.

3 M. BULAT, 1971, 79-99; C. L. BALUTA, 1982, 153-165; V. MOGA, 2002, 253-258.

Godine 2006. u nastavku sustavnih arheoloških iskopavanja na području rimskog vojnog logora Burnum, započelo je istraživanje monumentalnog objekta smještenog južno od amfiteatra.⁴ Do trenutka pisanja ovog rada otkriven je trodijelni monumentalni nadsvođeni ulaz na istoku, širine 10 m (Sl. 1), te oko 90 m sjevernog perimetralnog zida s jednostrukim ulazom smještenim nasuprot južnom ulazu u amfiteatar iz vremena Klaudija. Točna funkcija objekta još uvijek nije sa sigurnošću utvrđena. Međutim, sudeći prema arhitektonskim ostacima i dimenzijama, pretpostavlja se da je riječ o vojničkom vježbalištu (*campus*) koje je s vremenom postalo gradski rekreacijski centar. Budući da istraživanja na spomenutom objektu još uvijek traju, ove pretpostavke zasad ipak treba uzeti s rezervom.⁵

Među materijalom pronađenim tijekom istraživanja ovog objekta izdvaja se devet antefiksa (Kat. br. 1-5, 7) otkrivenih u sloju nastalom urušavanjem krova građevine. S područja rimskog vojnog logora Burnum, ali s nepoznate pozicije, potječe i jedan identičan antefiks, koji se čuva u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (Kat. br. 6) što u konačnici dovodi do brojke deset do danas poznatih istovjetnih antefiksa s ovog lokaliteta.⁶ Izrađeni su u jednakim kalupima i imaju identičnu formu. Boja gline varira od crvenkastosmeđe do žućkastosmeđe. Antefiksi prikazuju tragičnu masku muškarca, krupnih i tužnih, realistično prikazanih očiju i plastičnih, koso izvijenih obrva. Mala, razjapljena usta, čiji su krajevi spuštteni prema dolje, ostavljaju dojam tužnog krika, a lice odaje izraz bola. Karakteristična, visoko začesljana kosa s visokim onkosom (*superficies*) prikazana je pomoću vertikalnih plastičnih

situated to the south of the amphitheatre began.⁴ Up to the writing of this paper, a tripartite monumental 10-metre-wide arched entrance (Fig. 1) had been unearthed in the eastern part. In addition, approximately 90 metres of the northern perimeter wall from Claudius's period with a single entrance, situated opposite the southern entrance to the amphitheatre, has been uncovered. The exact function of the structure has still not been determined with certainty. However, based upon the architectural remains, as well as its size, it is assumed that it served as a military polygon (*campus*), which with time was turned into the town's sports and leisure centre. Since the campaign at the structure is still ongoing, these assumptions, however, need to be treated with reservation.⁵

Among the artefacts found in the course of excavations of this structure, nine antefixa stand out (Cat. Nos. 1-5, 7). They were unearthed in a layer which was the result of the implosion of the structure's roof. An identical antefix also originates from the territory of the Roman military camp of Burnum, but from an unknown position, and is preserved in the Museum of Croatian Archaeological Monuments in Split (Cat. No. 6), which brings the number of analogous antefixa from this site uncovered so far, to ten.⁶ They were made in identical moulds and have the same shape. The colours of the clay vary from reddish-brown to yellowish-brown. The antefixa depict a male tragic mask with big and sad, realistically depicted eyes and diagonally curved eyebrows in relief. A small, wide-open mouth with down-turned corners leaves the impression of a sad scream, while the face suggests the expression of pain. The distinctive, high combed hair with a high onkos (*superficies*) is depicted in the form of vertical lines in relief, radially distributed around the forehead. The rest of the hair falls over the face.

4 N. CAMBI *et al.*, 2005; N. CAMBI *et al.*, 2007; još o Burnumu – Mihovil Abramić: *Militaria Burnensia, Strena Buliciana*, Zagreb – Split 1924, 221-228; Boris Ilakovac: *Burnum II. Der römische Aquädukt Plavno polje – Burnum, Bericht über die Forschungen 1973 und 1974*, Wien 1984; Sussane Zabehlicky-Scheffenecker, Manfred Kandler: *Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum*, Wien 1979; Marin Zaninović: *Burnum. Castellum – Municipium, Diadora*, 4, Zadar 1968, 119-129; Marin Zaninović, *Prata legionis* u Kosovom polju kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilorija, *Opuscula Archaeologica*, 10, Zagreb 1985, 63-79.

5 Ž. MILETIĆ, 2011.

6 Na lokalitetu Burnum dosad je ukupno pronađeno deset antefiksa u obliku tragične maske muškarca. U radu se donosi fotografija samo njih sedam jer se tri posljednja otkrivena, u trenutku pisanja rada, nalaze na konzervaciji. Međutim, od voditelja istraživanja smo doznali da su identični onima koji se obrađuju u ovom radu.

4 N. CAMBI *et al.*, 2005; N. CAMBI *et al.*, 2007; for more on Burnum, see: Mihovil Abramić, *Militaria Burnensia, Strena Buliciana*, Zagreb – Split 1924, 221-228; Boris Ilakovac, *Burnum II. Der römische Aquädukt Plavno polje – Burnum, Bericht über die Forschungen 1973 und 1974*, Wien 1984; Sussane Zabehlicky-Scheffenecker & Manfred Kandler, *Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum*, Wien 1979; Marin Zaninović, *Burnum. Castellum – Municipium, Diadora*, 4, Zadar 1968, 119-129; Marin Zaninović, *Prata Legionis* u Kosovom polju kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilorija [*Prata Legionis* in Kosovo Polje near Knin with Reference to the Tilorium Territory], *Opuscula Archaeologica*, 10, Zagreb 1985, 63-79.

5 Ž. MILETIĆ, 2011.

6 At the Burnum site, so far, ten antefixa in the form of tragic male masks have been found. The paper presents photos of only seven of them, because at the moment of writing the paper, the three most recently uncovered were undergoing conservation work. However, the excavation campaign leader has informed us that they are identical to the ones discussed in the paper.

linija zrakasto raspoređenih oko čela. Ostatak kose pada uz lice. Čitav antefiks oivičen je profilacijom koja varira u svojoj debljini, ovisno o pojedinom kalupu. Stražnja strana sastojala se od dvaju dijelova. Na gornjem se nalazilo rebro koje je bilo pojačano prema donjem dijelu gdje se nalazio spoj s imbreksom (Kat. br. 1 i 4). Taj "spoj" djelomično je sačuvan na dva primjerka iz Burnuma (Kat. br. 3 i 5). Bio je polukružnog presjeka, a na njega bi prilikom postavljanja krova bio položen *imbrex*. Na stražnjim stranama svih ulomaka uočavaju se ostatci žbuke kojom su bili vezani za imbreks. Iako niti jedan od obrađivanih antefiksa nije sačuvan u cijelosti, iz sačuvanih je ulomaka vidljiv njihov osnovni oblik: gornji dio je ovalan, a donji četvrtast.

Osim burnumskih primjeraka zanimljivo je da je na isti način oblikovan i antefiks pronađen u Aseriji.⁷ Mjesto njegova nalaza nije poznato jer je u ondašnju Zavičajnu zbirku u Benkovcu 1974. g. donesen kao slučajni nalaz (Kat. br. 8). Ovaj ulomak nije pronađen prilikom istraživanja u arheološkom kontekstu, a ne postoje niti podatci o točnom mjestu otkrića. Iako je sačuvan samo njegov gornji, manji dio, vidljivo je da je antefiks izrađen u obliku tragične maske muškarca i da je jednak onima iz Burnuma.

Pitanja su odakle potječu ti antefiksi, kada se datiraju i tko ih proizvodi. Budući da o primjerku s Aserije ne postoje nikakvi podatci osim godine i mjesta nalaza, u traženju odgovora više nam pomažu burnumski antefiksi. Čak devet primjera vezano je uz objekt koji se pripisuje rimskom vojnom vježbalištu, koje je još u fazi istraživanja. Svi su otkriveni u istom sloju, čija je karakteristika i prisutnost ulomaka tegula s pečatom VIII. legije.⁸ *Legio VIII Augusta* u Burnum najvjerojatnije dolazi iza 86. godine, nakon odlaska III. legije.⁹ Njezinu građevinarsku djelatnost potvrđuju spomenuti pečati koji su, osim na Burnumu, pronađeni i na Aseriji, u Smrdeljima, Gračinama kod Ljubuškog,

The thickness of the profile of the antefixa varies depending on the mould. The reverse side consisted of two parts. The upper side had a rib, which was enhanced towards the lower part, where there was a joint with the imbrex (Cat. Nos. 1 and 4). The joint has been partly preserved in two specimens from Burnum (Cat. Nos. 3 and 5). It had a semi-circular cross-section, and when the roof was laid, the *imbrices* were placed over it. On the reverse sides of all shards, mortar remains are visible by means of which the antefixa were joined to the imbrices. Although none of the excavated antefixa have been found intact, their basic form is evident from the preserved shards. The upper part is oval, and the lower part rectangular.

Interestingly, apart from the Burnum specimens, an analogously formed antefix was also unearthed in Asseria.⁷ The site of its unearthing is not known, because it was brought to what was then called the Local History Collection in Benkovac in 1974 as a chance find (Cat. No. 8). The shard was not unearthed in the course of excavations in an archaeological context, and there are no data on the exact site of unearthing. Although only its upper, smaller part has been preserved, it is evident that the antefix was made in the form of a male tragic mask and that it is the same as the ones from Burnum.

The question is raised as to the origin of the antefixa, their possible dating and producer. Since, except for the year and place of the find, there are no data about the specimen from Asseria, the Burnum antefixa are more helpful in answering this question. As many as nine specimens are connected with the structure, which is ascribed to the Roman military polygon and which is still in the excavation phase. They were all unearthed in the same layer, which is also characterised by shards of tegulae with the stamp of the VIII Legion.⁸ Most probably, the *Legio VIII Augusta* came to Burnum after AD 86, after the departure of the III Legion.⁹ Its

7 Više o Aseriji: *Asseria*, 1-7, Zadar, 2003-2009.

8 U sloju su prisutni i pojedinačni ulomci tegula XI. legije C.P.F. čija je sekundarna upotreba evidentna, te ih nije moguće upotrijebiti za kronološko definiranje sloja.

9 Ž. MILETIĆ, 2011. O problemu boravka VIII. legije u Burnumu i Dalmaciji vidi - Ivo Bojanovski: *Legio VIII Augusta u Dalmaciji*, *Arheološki vestnik*, 41, Ljubljana 1990, 699-712; John J. Wilkes, Roman Legions and their Fortresses in the Danube lands, *Roman Fortresses and their Legions*, (ed. R. J. Brewer), London - Cardiff 2000, 101-119; Miroslava Mirković, The Legio VIII Augusta in the Balkans, *Novensia*, 10, Warszawa 1998, 89-98; Y. L. Bohec, Les estampilles sur briques et tuiles et l'histoire de la VIIIe Légion Auguste, in: P. Boucheron, H. Broise & Y. Thébert (eds.), *La brique antique ed médiévale: Production et commercialisation d'un matériau*, Roma 2000, 273-284.

7 For more on Asseria: *Asseria*, 1-7, Zadar, 2003-2009.

8 Occasional tegulae shards of the XI Legion C.P.F. are also represented in the layer, the secondary use of which is evident. Therefore, they cannot be used for dating the layer.

9 Ž. MILETIĆ, 2011; on the problem of the stay of the Eighth Legion in Burnum and Dalmatia, see: Ivo Bojanovski, *Legio VIII Augusta u Dalmaciji*, *Arheološki vestnik*, 41, Ljubljana 1990, 699-712; John J. Wilkes, Roman Legions and their Fortresses in the Danube Lands, *Roman Fortresses and their Legions*, (ed. R. J. Brewer), London - Cardiff 2000, 101-119; Miroslava Mirković, The Legio VIII Augusta in the Balkans, *Novensia*, 10, Warszawa 1998, 89-98; Y. L. Bohec, Les estampilles sur briques et tuiles et l'histoire de la VIIIe Légion Auguste, in: P. Boucheron, H. Broise & Y. Thébert (eds.), *La brique antique ed médiévale: Production et commercialisation d'un matériau*, Roma 2000, 273-284.

u Tomislavgradu i Županju.¹⁰ Razumljivo je stoga pretpostaviti i proizvodnju antefiksa u istoj radionici gdje su proizvedeni i crjepovi VIII. legije. Glavna *officina* za proizvodnju opeka nalazila se u današnjim Smrdeljima, na rubnom području legijskog teritorija gdje su krajem 19. st. otkriveni ostaci keramičkih peći i kalupi za izradu tegula s pečatima *Legio VIII Augusta* i *Legio IIII Flavia Felix*.¹¹ Sudeći prema disperziji opeka s pečatom, u Smrdeljima je postojao veći proizvodni centar odakle se distribuirao keramički građevinski materijal (tegule, imbreksi, opeka za hipokauste, antefiksi i sl.) na šire područje i izvan legijskog teritorija. Antefiks s Aserije, kao usamljen nalaz bez konteksta, teško je uzeti u obzir za neko ozbiljnije razmatranje. No, budući da je Aserija u skupini lokaliteta gdje su također otkriveni ulomci tegula s pečatom VIII. legije, nameće se pretpostavka da je s njima mogao biti dopremljen i antefiks s prikazom tragične maske, proizveden u istim kalupima i u isto vrijeme kad i burnumski antefiksi. Međutim, pretpostavku da su antefiksi s prikazom tragične maske proizvedeni na istom mjestu kao i tegule s pečatom VIII. legije ipak treba potvrditi arheometrijskim analizama usporedbe tegula i antefiksa. Nalaz tegula s pečatom pri istraživanju vojnog vježbališta predstavlja i *terminus antequem non* datiranju antefiksa. Budući da je VIII. legija u Dalmaciju stigla neposredno nakon 86. g., te da je tehnologija izrade crjepova proces koji zahtijeva izvjesno vrijeme, izradu antefiksa ne bismo nikako smjeli pretpostavljati prije sredine 87. godine, ali niti nakon 118. g. kada Burnum postaje municipij i kada najvjerojatnije odlazi VIII. legija.¹²

Komparacijom pečata VIII. legije s pečatima na opekama iste legije u Germaniji iznesena je pretpostavka da su matrice za njihovu izradu odande donesene u Dalmaciju.¹³ Iako direktne analogije našim antefiksima zasad nemamo, moguće je da su kalupi stigli u legijsku radionicu zajedno s matricama za tegule.

Čak devet potpuno jednakih antefiksa otkrivenih na Burnumu uz isti objekt (*campus*), na području istočnog ulaza, sjevernog ulaza i sjeveroistočnog trakta ogradnog zida, ukazuje na činjenicu da je čitav krov bio ukrašen tragičnim maskama. Ikonografija tragične maske na antefiksima česta je pojava. U Arheološkom muzeju u Zadru nalazi se jedan

construction activity is confirmed by the mentioned stamps which, apart from Burnum, have also been found in Asseria, Smrdelji, Gračine near Ljubuški, Tomislavgrad and Županjac.¹⁰ Therefore, it is reasonable to assume the antefixa were produced in the same workshop as the tiles for the VIII Legion. The main *officina* for brick production was situated in present-day Smrdelji, in the border area of the legionary territory, where near the end of the 19th century the remains of pottery kilns and moulds for the production of tegulae, bearing the stamps *Legio VIII Augusta* and *Legio IIII Flavia Felix*, were uncovered.¹¹ According to the distribution of bricks with a stamp, there was a larger production centre in Smrdelji from which ceramic construction material (tegulae, imbrices, bricks for hypocausts, antefixa, etc.) were distributed to the wider area and beyond the legionary territory. The antefix from Asseria, as an isolated find without context, can hardly be considered for more serious analysis. However, since Asseria is in the group of sites where fragments of tegulae with stamps of the VIII Legion were also unearthed, it can be assumed that the antefix with the depiction of the tragic mask was brought there, having been produced in the same moulds and at the same time as the Burnum antefixa. However, the assumption that the antefixa with the depiction of a tragic mask were produced in the same place as the tegulae with the stamp of the VIII Legion will have to be confirmed by archaeometric analyses comparing the tegulae and antefixa. Finds of tegulae with stamps in the course of excavations of the military polygon also represent a *terminus antequem non* in the dating of the antefixa. Since the VIII Legion came to Dalmatia immediately after AD 86, and since tile production technology is a process that took a certain time, the production of antefixa should not be dated before the middle of AD 87, or after AD 118, when Burnum became a municipium and when the VIII Legion most probably departed.¹²

A comparison of the brick stamps of the Eighth Legion from Dalmatia with those from Germania has led to the assumption that the matrices for their construction were brought to Dalmatia from Germania.¹³ Although our antefixa have had no direct analogies so far, the moulds possibly came into the legionary workshop along with the tegulae matrices.

10 I. PEDIŠIĆ, E. PODRUG, 2008, 87; R. DODIG, 2008, 145-146.

11 K. PATCH, 1900, 79-80, 95-97.

12 N. CAMBI *et al.*, 2007, 12.

13 Ž. MILETIĆ, 2011.

10 I. PEDIŠIĆ, E. PODRUG, 2008, 87; R. DODIG, 2008, 145-146.

11 K. PATCH, 1900, 79-80, 95-97.

12 N. CAMBI *et al.*, 2007, 12.

13 Ž. MILETIĆ, 2011.

primjerak antefiksa u obliku ženske tragične maske s nepoznatog lokaliteta u Dalmaciji.¹⁴ Iz Osijeka su poznata dva antefiksa u obliku tragične maske (prva polovica II. st.).¹⁵ Međutim, obje prikazuju bradate, dakle starije muškarce s iskešenim, razjapljenim ustima. Nešto udaljeniji i kasniji (II. i III. st.) su primjeri iz kolonije *Nova Apulensis* i *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* u Dakiji.¹⁶ Prikaz tragične maske zabilježen je i na antefiksima iz Ptuja. No, riječ je o ženskoj maski koja se također često upotrebljavala kao motiv na antefiksima.¹⁷ Sličnost između spomenutih primjera antefiksa i onih s Burnuma i Aserije vrlo je mala. Iako su neki od ovih antefiksa, npr. oni iz antičke Murse i Dakije, vremenski nešto kasniji, zajedničko svim navedenim primjerima, pa i onima obrađenim u ovom radu, očituje se u karakterističnoj frizuri (*superficies*). Frizura počesljana u *superficies* s visokim onkosom karakteristika je kazališnih tragičnih maski. Maska antičkog kazališta u umjetnosti je bila vrlo omiljen motiv. Osim prikaza na antefiksima, iz Burnuma potječe i brončani ukras lucerne u obliku tragične maske (Sl. 3).¹⁸ Njezin izgled gotovo je identičan keramičkim ukrasima na krovu. Tužne,

Sl. 3. / FIG. 3.

Brončani ukras lucerne u obliku tragične maske (fotografija preuzeta iz T. ŠEPAROVIĆ, N. URODA, 2009, 30).

Bronze decoration of a lucerne in the form of a tragic mask (photo taken from T. ŠEPAROVIĆ & N. URODA, 2009, 30).

As many as nine completely equal antefixa, uncovered at Burnum along the same structure (*campus*) in the areas of the eastern entrance, northern entrance and north-eastern tract of the surrounding wall, suggest that the entire roof was decorated by tragic masks. The iconography of a tragic mask on antefixa is a common phenomenon. In the archaeological Museum in Zadar, there is a specimen of an antefix in the form of a female tragic mask from an unknown site in Dalmatia.¹⁴ From Osijek, two antefixa in the form of a tragic mask (first half of the second century) are known.¹⁵ However, they both depict bearded, i.e. elderly, men with wide-open, grinning mouths. Somewhat further afield and later (second and third centuries), there are examples from the colonies of *Nova Apulensis* and *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* in Dacia.¹⁶ Depictions of tragic masks have also been recorded on antefixa from Ptuj. However, these are female masks, also a frequent motif on antefixa.¹⁷ The similarity between the mentioned specimens of antefixa and those from Burnum and Asseria is very small. Although some of the antefixa, for example those from the period of Classical Antiquity in Mursa and Dacia, are of a somewhat later date, all the mentioned examples, including the ones considered in this paper, have a distinctive hairstyle (*superficies*) in common. The hairstyle combed as *superficies* with a high onkos is characteristic of classical theatrical tragic masks. Classical Antiquity theatrical masks were very popular motifs in art. Apart from depictions on antefixa, a bronze decoration of a lucerne in the form of a tragic mask also originates from Burnum (Fig. 3).¹⁸ Its appearance is almost identical to that of ceramic ornaments on the roof: the sad eyebrows, contracted diagonally, the realistic eyes filled with sadness, and a mouth from which it seems you can almost hear a moan. The hairstyle with a high onkos can be seen more clearly on this decoration, which is understandable considering the material it is made of.

14 D. RNJAK, 1979, 160, br. 204.

15 M. BULAT, 1971, 85, br. 21. i 22.

16 C. L. BALUTA, 1982, 155.

17 M. BULAT, 1971, 86; C. L. BALUTA, 1982, 155.

18 T. ŠEPAROVIĆ, N. URODA, 2009, 30, br. 21.

14 D. RNJAK, 1979, 160, No. 204.

15 M. BULAT, 1971, 85, Nos. 21 and 22.

16 C. L. BALUTA, 1982, 155.

17 M. BULAT, 1971, 86; C. L. BALUTA, 1982, 155.

18 T. ŠEPAROVIĆ & N. URODA, 2009, 30, No. 21.

ukoso spuštene obrve, realistične oči prepune tuge te usta iz kojih kao da dopire jauk. Frizura s visokim onkosom na ovom je ukrasu bolje vidljiva, što je i razumljivo s obzirom na materijal od kojeg je izrađen. Bronca dopušta mnogo finiju izradu nego gruba opeka od koje su antefiksi proizvedeni. Stoga su sada vidljivi čak i pramenovi kose, te zjenice u očima.

Višeslojno značenje kazališne maske koje potječe prvenstveno iz kulta grčkog boga Dioniza, izazivalo je strahopoštovanje, a gledatelju je omogućavalo "prodor" u nadrealno. Višestoljetna prisutnost maske svjedoči o njezinoj, u biti, magijskoj ulozi.¹⁹ Razlog postavljanja maski i ostalih prikaza (Gorgona, lavovi i sl.) na antefikse nije moguće sa sigurnošću utvrditi. No, moguće je da se radi o nekoj vrsti zaštitnika građevine koji odbija negativne sile.

Sagledavajući antefikse otkrivene na Burnumu i Aseriji, možemo potvrditi njihovu lokalnu proizvodnju koja se odvijala u periodu od kraja 87. g. pa nadalje. Međutim, to ne znači da antefiksi s istim prikazom nisu mogli biti proizvedeni i ranije ili kasnije. Ova se datacija odnosi samo na antefikse kojih je namjena bila da ukrašavaju krov monumentalnog objekta (*campus*) na Burnumu. Pečati osme legije pronađeni u istom sloju sugeriraju njihovu istodobnu proizvodnju, vjerojatno u radionici opekarskog građevinskog materijala u današnjim Smrdeljima. Nalazi antefiksa na području legijskog teritorija Burnum, i istog takvog ulomka izvan legijskog teritorija, te na Aseriji, mogu se promatrati kao dokazi trgovačke interakcije između vojske i civilnog stanovništva. Međutim, treba uzeti u obzir i graditeljsku aktivnost pripadnika VIII. legije koji možda vrše građevinske radove na civilnom teritoriju i pritom koriste vlastiti građevinski materijal: tegule sa svojim pečatom i antefikse u obliku tragične maske.

Bronze enables much finer workmanship than the coarse brick of which the antefixa were produced. Therefore, even hair tufts and eye pupils are visible.

The multiple meaning of the theatrical mask originates primarily from the cult of the Greek god Dionysus, which filled spectators with awe and enabled them to penetrate into the realm of the supernatural. Several centuries of the use of masks testify to their essentially magical role.¹⁹ The reason for employing masks and other symbols (the Gorgon, lions, etc.) on antefixa cannot be determined with certainty. However, possibly their role was in some way to protect buildings from negative powers.

An overview of the antefixa unearthed at Burnum and in Asseria confirms they were produced locally. This was possible from the end of AD 87 onwards. Nevertheless, this does not necessarily mean that antefixa with the same motifs may not have been produced earlier or later. The dating only relates to the antefixa intended to decorate the roof of the monumental structure (*campus*) at Burnum. Stamps of the Eighth Legion unearthed in the same layer suggest their parallel production, probably in a workshop for the manufacture of bricks that were used as construction material in present-day Smrdelji. Finds of antefixa in the area of the legionary territory of Burnum, and an analogous fragment outside legionary territory, in Asseria, can be seen as proof of commercial interaction between the army and civilian population. However, it is also necessary to consider the possibility that members of the VIII Legion were engaged in construction activity and carried out construction work in civilian territory, using their own construction material: tegulae with their stamps and antefixa in the form of a tragic mask.

19 D. RNJAK, 1979, 27.

19 D. RNJAK, 1979, 27.

KATALOG ANTEFIKSA

Kratice:

Kat. br. - kataloški broj

Duž. - dužina u cm

Šir. - širina u cm

Deb. - debljina u cm

Lit. - literatura

Kat. br. 1 (T. I, 1)

Duž. 13 Šir. 16 Deb. 8

Nalazište: Burnum

IDN: 1782

Lit.: Neobjavljeno.

Čuva: Muzejska zbirka Burnum

Opis: Antefiks u obliku muške tragične maske muškarca, izrađen od crvenkaste pečene gline. Lice je uokvireno karakterističnom frizurom. Sačuvana je polovica antefiksa, tako da njime dominiraju spuštene obrve i pravilan nos. Sa stražnje strane uočava se polovica plastičnog rebra i ostatci žbuke.

Kat. br. 2 (T. I, 2)

Duž. 11,5 Šir. 16,5 Deb: 6

Nalazište: Burnum

IDN: 1783

Lit.: Neobjavljeno.

Čuva: Muzejska zbirka Burnum

Opis: Ulomak antefiksa u obliku muške tragične maske, izrađen od crvenkaste pečene gline. Vertikalni urezi koji prikazuju frizuru vidljivi su vrlo dobro. Na reljefnom prikazu ističu se realistične oči tužnog izraza. Nos je oštećen, a donji dio lica nedostaje.

Kat. br. 3 (T. I, 3)

Duž. 11 Šir.: 20,5 Deb: 9

Nalazište: Burnum

IDN: 1781

Lit.: Neobjavljeno.

Čuva: Muzejska zbirka Burnum

Opis: Antefiks u obliku tragične maske, izrađen od žućkastosmeđe gline. Sačuvan je samo donji dio lica. Usta su otvorena i odaju izraz bola. Nos je djelomično uništen. Na obje strane lica vidljivi su pramenovi kose, raščlanjeni vertikalnim urezima. Sa stražnje strane sačuvan je polukružni utor koji je omogućavao uglavljivanje antefiksa u imbreks.

CATALOGUE OF ANTEFIXA

Abbreviations:

Cat. No. – catalogue number

L – length in cm

W – width in cm

Th – thickness in cm

Ref – References

Cat. No.: 1 (T. I, 1)

L: 13; W: 16; Th 8;

Site: Burnum;

IDN: 1782;

Ref: Unpublished;

Kept in: Burnum Museum Collection.

Description: Antefix in the form of a male tragic mask made of reddish fired clay. The face is framed with a characteristic hairstyle. Only half of the antefix has been preserved, so that frowning eyebrows and a straight nose predominate. On the reverse side, one half of a rib and the remains of mortar are visible.

Cat. No.: 2 (T. I, 2)

L: 11.5; W: 16.5; Th 6;

Site: Burnum;

IDN: 1783;

Ref: Unpublished;

Kept in: Burnum Museum Collection.

Description: Fragment of an antefix in the form of a male tragic mask made of reddish fired clay. Vertical incisions representing stylised hair are clearly visible. In the relief, realistic eyes with a sad expression stand out. The nose is damaged, and the lower part of the face is missing.

Cat. No.: 3 (T. I, 3)

L: 11; W: 20,5; Th 9;

Site: Burnum;

IDN: 1781;

Ref: Unpublished;

Kept in: Burnum Museum Collection.

Description: Antefix in the form of a tragic mask made of yellowish-brown clay. Only the lower part of the face has been preserved. The mouth is open and expresses pain. The nose is partly damaged. On both sides of the face, hair tufts are visible, divided by vertical incisions. On the back side, a semi-circular groove has been preserved that enabled the fixing of the antefix to the imbric.

Kat. br. 4 (T. II, 4)

Duž. 17,5 **Šir.** 15,7 **Deb.** 7,6

Nalazište: Burnum

Lit.: Neobjavljeno.

Čuva: Muzejska zbirka Burnum

Opis: Antefiks u obliku tragične maske, izrađen od crvenkastosmeđe gline. Sačuvan je najveći dio lica. Dobro je vidljiva visoko počesljana frizura izrađena u obliku reljefnih vertikalnih linija. Desna strana lica je oštećenija (uništeni su oko i nos). Usta su karakteristično spuštenu prema dolje. Sa stražnje strane u cijelosti se očuvao plastično rebro koje ide do polukružnog utora kojim se antefiks uglavljivao u imbreks. Vidljivi su ostatci žbuke.

Kat. br. 5 (T. II, 5)

Duž. 8,5 **Šir.** 12,8 **Deb.** 3

Nalazište: Burnum

Lit.: Neobjavljeno.

Čuva: Muzejska zbirka Burnum

Opis: Antefiks u obliku tragične maske, izrađen od žućkastosmeđe gline. Sačuvan je samo donji dio lica. Usta su otvorena i odaju izraz bola. Na desnoj strani ulomka vidljivi su pramenovi kose, raščlanjeni vertikalnim urezima. Sa stražnje strane sačuvan je polukružni utor koji je omogućavao uglavljivanje antefiksa u imbreks.

Kat. br. 6 (T. II, 6)

Dimenzije:

gornji dio 9 cm x 15 cm x 9 cm;

donji dio 4,5 cm x 18 cm x 7 cm²⁰

Nalazište: Ivoševci (Burnum)

Lit.: RNJAK, D., 1979. - Dušan Rnjak, *Antički teatar, Antički teatar na tlu Jugoslavije*, *Antique Theatre in the Territory of Yugoslavia*, Savez Arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad, kat. br.206, 161.

Inv.br. 6877

Čuva: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split

Opis: Antefiks u obliku mušketragične maske, sačuvan u dva komada. Izrađen je od crvenkastosmeđkaste gline. Karakteristična frizura s visokim onkosom dobro je vidljiva zbog dobro očuvanih plastičnih rebara koji ju prikazuju. Antefiks je uništen na predjelu ispod očiju i jagodica lica. Usta su standardno spuštenuh krajeva prikazana u izrazu tuge i bola.

Cat. No.: 4 (T. II, 4)

L: 17.5; **W:** 15.7; **Th** 7.6;

Site: Burnum;

Ref: Unpublished;

Kept in: Burnum Museum Collection.

Description: Antefix in the form of a tragic mask made of reddish-brown clay. The major part of the face has been preserved. The highly combed hair stylised in the form of vertical lines in relief is clearly visible. The right side of the face is more damaged (the eye and nose have been destroyed). The mouth has a characteristic downward turn. On the reverse side, an entire rib has been preserved which starts from the semi-circular groove that served for fixing the antefix to the imbric. The remains of mortar are visible.

Cat. No.: 5 (T. II, 5)

L: 8.5; **W:** 12.8; **Th** 3;

Site: Burnum;

Ref: Unpublished;

Kept in: Burnum Museum Collection.

Description: Antefix in the form of a tragic mask made of yellowish-brown clay. Only the lower part of the face has been preserved. The mouth is open and expresses pain. On the right side of the fragment, hair tufts are visible, divided by vertical incisions. On the reverse side, a semi-circular groove has been preserved that enabled the fixing of the antefix to the imbric.

Cat. No.: 6 (T. II, 6)

Dimensions:

upper part: 9 x 15 x 9 cm; **lower part:** 4.5 x 18 x 7 cm²⁰

Site: Ivoševci (Burnum);

Ref: RNJAK, D., 1979 – Dušan Rnjak, *Antički teatar, Antički teatar na tlu Jugoslavije*, *Antique Theatre in the Territory of Yugoslavia*, Savez Arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad, Cat. No. 206, 161.

Inv. No. 6877;

Kept in: Museum of Croatian Archaeological Monuments, Split.

Description: Antefix in the form of a male tragic mask preserved in two pieces. Made of reddish-brownish clay. The characteristic hairstyle with a high onkos is clearly visible due to the well-preserved ribs depicting it in relief. The antefix is damaged below the eyes and cheeks. The mouth has characteristic downturned corners, expressing sadness and pain.

Kat. br. 7 (T. II, 7)

Duž. 9 Šir. 14,5

Nalazište: Burnum

Lit.: Neobjavljeno.

Čuva: Muzejska zbirka Burnum

Opis: Antefiks u obliku tragične maske, izrađen od žućkastosmeđe gline. Sačuvan je samo donji dio lica. Usta su otvorena i odaju izraz bola. Nos je djelomično uništen. Na lijevoj strani ulomka, uz lice, vidljivi su pramenovi kose raščlanjeni vertikalnim urezima.

Kat. br. 8 (T. III, 8)

Duž. 13,7 Šir. 11,5 Deb. 1,7

Nalazište: Asseria

Lit.: Neobjavljeno.

Čuva: Zavičajni muzej Benkovac

Opis: Ulomak antefiksa izrađen od svjetlije smeđe gline. Dosta nespretno rekonstruiran. Sačuvan je gornji lijevi dio antefiksa. Vertikalna reljefna rebra raspoređena su zrakasto oko glave i prikazuju karakterističnu frizuru. Oči su standardno reljefno oblikovane, a obrve su spuštene prema dolje i odaju znak tuge i bola.

Cat. No.: 7 (T. II, 7)

L: 9; W: 14.5;

Site: Burnum;

Ref: Unpublished;

Kept in: Burnum Museum Collection.

Description: Antefix in the form of a tragic mask made of yellowish-brown clay. Only the lower part of the face has been preserved. The mouth is open and expresses pain. The nose is partly damaged. On the left side of the fragment, next to the face, hair tufts are visible, divided by vertical incisions.

Cat. No.: 8 (T. III, 8)

L: 13.7; W: 11.5; Th 1.7;

Site: Asseria;

Ref: Unpublished;

Kept in: Benkovac Museum of Local History.

Description: Fragment of an antefix made of light brown clay. Rather poor reconstruction. The upper left part of the antefix has been preserved. Vertical relief ribs are distributed radially around the head, representing the characteristic hairstyle. The eyes are typically modelled in relief, with frowning eyebrows expressing sadness and pain.

T. I.

1

2

3

T. II.

4

5

6

7

T. III.

8

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- ADAM, J.-P., 2005.- Jean-Pierre Adam, *Roman building materials and techniques*, London – New York
- BALUTA, C. L., 1982. - Closca L. Baluta, Les antefixes Romaines de la Dacie superieure, *Rei Cretariae Romanae Favtorum, Rei Cretariae Romanae Favtores*, XXI/XXII, 153-165.
- BOJANOVSKI, I., 1990. - Ivo Bojanovski, Legio VIII Augusta u Dalmaciji, *Arheološki vestnik*, 41, Ljubljana, 699-712.
- BULAT, M., 1971. - Mirko Bulat, Rimski antefiksi u Muzeju Slavonije, *Osječki zbornik*, 13, 79-99.
- CAMBI, N. *et al.*, 2006. - Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, *Amfiteatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003.-2005.*, Drniš – Šibenik – Zadar.
- CAMBI, N. *et al.*, 2007. - Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, *Rimska vojska u Burnumu. L'Esercito Romano a Burnum*, Drniš – Šibenik – Zadar.
- DODIG, R., 2008. - Radoslav Dodig, Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga, *Opuscula Archaeologica*, 31 (2007), Zagreb, 143-164.
- ERTL, R. F., 2006. - Rudolf Franz Ertl, Legionlager Auxiliarkastell und Flottenstützpunkt, *Carnuntum – die Metropole am Rande des Römischen Imperiums*, Bad Deutsch-Altenburg, 61-97.
- MATIJAŠIĆ, R., 1985. - Robert Matijašić, Radionički žigovi na antičkim opekama zbirke AMI, *Jadranski zbornik*, 12 (1982-1985), Pula – Rijeka, 287-303.
- MILETIĆ, Ž., 2010. - Željko Miletić, *Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije, Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Katalog izložbe, Zagreb, 113-142.
- MILETIĆ, Ž., 2011. - Željko Miletić, Proizvodnja tegula u Burnumu u kontekstu građevinskih aktivnosti, *Rimske keramičarske i staklarske radionice, proizvodnja i trgovina na Jadranskom prostoru. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija*, Crikvenica, 263-279.
- MOGA, V., 2002. - Vasile Moga, Antefixe descoperite in castrul de la Apulum, *Apulum*, XXXIX, Alba Iulia, 253-258.
- PATSCH, K., 1900. - Karl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien IV, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, 7, Wien, 33-166.
- PEDIŠIĆ, I., PODRUG, E., 2008. - Ivan Pedišić, Emil Podrug, Antički opekarski pečati iz fundusa Muzeja grada Šibenika, *Opuscula Archaeologica*, 31 (2007), Zagreb, 81-141.
- RNJAK, D., 1979. - Dušan Rnjak, Antički teatar, *Antički teatar na tlu Jugoslavije / Antique Theater in the Territory of Yugoslavia*, Novi Sad.
- ŠEPAROVIĆ, T., URODA, N., 2009. - Tomislav Šeparović, Nikolina Uroda, *Antička zbirka Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika (izbor)*, Split.

